

DE PIJP IN DE VROEG-17de EEUWSE SCHILDERKUNST

door Arnold Ligthart

Bij eerder onderzoek naar stillevens in de Noord-Nederlandse schilderkunst uit de periode 1620-1650 was het mij al eens opgevallen dat hierop vaak pijpen en andere tabacologische voorwerpen worden afgebeeld. In dit artikel wil ik nader ingaan op dit verschijnsel.

HET HISTORISCHE KADER

In de 17de eeuw doet zich in de Noordelijke Nederlanden een culturele opleving voor, die haar specifieke karakter dankt aan een aantal voor die tijd unieke ontwikkelingen.

De opstandige Noordelijke gewesten poogden zich sinds de Beeldenstorm (1566) vrij te vechten van de Spaanse overheersing. Deze samenwerking van opstandige gewesten - vastgelegd in de Unie van Utrecht - resulteerde uiteindelijk in de vorming van een onafhankelijke Republiek, een soort federatie van soevereine gewesten die zijn definitieve begrenzing pas in 1648 krijgt. De Noordelijke Nederlanden komen, profiterend van het feit dat de omringende landen nog verwickeld waren in een oorlog, tot grote economische bloei.

In de gehele vrijheidsstrijd vormde het calvinisme een strijdvast en samenbindend element. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de calvinistische levenshouding, met zijn nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid, zondebesef, bescheidenheid, kuisheid en soberheid, op vele gebieden aan te treffen is.

In de schilderkunst is de weergave van alledaagse voorwerpen en situaties enerzijds het resultaat van de invloed van dit calvinisme, dat iedere religieuze afbeelding verbood, en anderzijds een gevolg van het wegvallen van traditionele opdrachtgevers als kerk, staat en het hof. Schilders zagen zich daardoor genoodzaakt schilderijen te produceren voor de vrije markt, en in te spelen op de smaak van een breed publiek. De meesten gingen zich specialiseren in een bepaald genre, wat resulteerde in het ontstaan van het stilleven als een apart genre.

DE SCHILDERKUNST IN DE EERSTE HELFT VAN DE 17de EEUW

De 17de eeuwse Hollandse schilderkunst (met grote namen als Rembrandt, Vermeer, Hals en Steen) wekt de schijn een afspiegeling te geven van het dagelijks leven in de Gouden Eeuw; rijk gedekte tafels, feestvierende gezelschappen, statige groepsportretten en interieurs van woonvertrekken treffen we veelvuldig aan. Hoewel niet ontkend kan worden dat de afgebeelde

scènes en voorwerpen vaak zeer realistisch weergegeven zijn, heeft recent onderzoek aangetoond dat het hier vrijwel altijd om een vorm van schijn-realisme gaat¹.

Voor al de stillelevens uit de periode 1620-1650 kenmerken zich door het gebruik van een dergelijk schijn-realisme. Dat betekent dat de voorwerpen waaruit deze stillelevens zijn samengesteld (schedels, boeken, uitdovende kaarsen, uurwerken en vooral ook pijpen en andere tabacologische voorwerpen) symbolisch verwijzen naar de vergankelijkheid en ijdelheid van al het aardse, als ook de zwakheid van de mens (afb.I).



Afb.I. *Vanitas*, H. Steenwijck (1612-na 1656)

Dergelijke stillelevens worden ook wel Vanitas-stillelevens genoemd, wat gebaseerd is op de bijbel-passage 'Vanitas Vanitatum' ('ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdel'). Ze dragen een moraliserende boodschap uit en sporen aan tot een deugdzame en calvinistische levenshouding.

Dit zgn. 'zinnebeeldig denken' is typisch voor de 17de eeuw. De Jongh stelt: "De voorkeur voor het lezen van diepzinnigheden uit gewone dingen, waartoe natuurlijk ook de Bijbel stimuleerde, het genoegen dat men beleefde aan versluiering en diepzinnigheden, het spel met het raadselachtige, we komen het onophoudelijk tegen in de 17de eeuw"².

Een dergelijke denktrant treffen we voor het eerst aan in de gedurende de 17de eeuw zeer populair zijnde emblemata-literatuur. Een embleem drukt een vaak calvinistische gedachte of moraal uit, die slechts te begrijpen is door het combineren van de drie elementen waaruit een embleem bestaat: een motto, een afbeelding en een commentaar in versvorm. Populaire embleem-boeken waren Jacob Cats' *Sinne-en Minne-beelden* (1618) en Roemer Visscher's *Sinne-poppen* (1614); beiden calvinistische schrijvers. Van Roemer Visscher is een embleem bekend waarin het roken wordt veroordeeld onder het motto: 'Veeltijds wat nieuws/ Selden wat goets' (afb.II).

Afb.II. Uit Roemers Visscher's *Sinne-poppen* (1614)



In de emblemata werd vaak een opzettelijke vaagheid en dubbelzinnigheid aangebracht. Men wilde de beschouwer zo aansporen tot nadenken, tot bezinning. De aldus aangebrachte meervoudige betekenissen maken het de huidige beschouwer wel moeilijk, doch niet onmogelijk om de preciese betekenis van bepaalde symbolen te achterhalen.

Schilders gebruikten de afbeelding van een embleem vaak als model, en het lijkt geen twijfel dat Roemer Visscher's embleem over het pijproken gezien kan worden als één van de bronnen voor het symbolisch gebruik van pijpen en andere tabacologische voorwerpen in vroeg-17de eeuwse Vanitas-stillevens. De embleem-boeken werden door veel mensen gelezen, waardoor vrijwel iedereen op de hoogte was met de betekenis van de symbolen.

DE PIJP IN DE SCHILDERKUNST

Geheel in overeenstemming met de praktijk van vaagheid en meervoudige betekenissen, is ook de pijp een meervoudig uitlegbaar en gecompliceerd symbool in de schilderkunst. In de meest indirecte zin vormt de pijp een symbool voor de vergankelijkheid van het menselijk leven. De pijp gaat dan vergezeld van voorwerpen die eenzelfde betekenis hebben: schedels, uurwerken, uitdovende kaarsen, boeken, omgevallen roemers (afb.I). Bron voor deze interpretatie is een bijbel-passage waarin rook als symbool voor de korthed van het leven wordt gebruikt, "Het leven is maar ijdele rook". Een Vanitas-stilleven van David Bailly uit 1624 geeft uitdrukking aan deze gedachte (afb.III).



Afb. III. Pentekening, David Bailly (1624)

Een stilleven van Evert Collyer toont een pijp, een aantal gebroken stelen, een koperen ovale tabaksdoos, een zwaar beschadigde test, een roemer en een stenen kruik. Het afbeelden van beschadigde en breekbare voorwerpen is een veelvoorkomende methode om de broosheid en vergankelijkheid van al het wereldlijke aan te duiden⁴.

In meer directere zin verwijst de afbeelding van pijpen en andere tabacologische voorwerpen (soms ook wel tabaks-stillevens of toebakjes genoemd) naar de veroordeling van het roken als zijnde een zondig iets. Het embleem van Roemer Vischer drukt dit ook uit (afb.II).

Het roken stond in de eerste helft van de 17de eeuw bepaald in laag aanzien. Eind 16de eeuw werd de tabak geïntroduceerd in Nederland, en aanvankelijk schreef men er een geneeskrachtige werking aan toe. Petrus Scriverius verdedigt in diens *Saturnalia Ofte Poëtische Vasten=avond=spel*, vervatende het gebruik ende misbruik van den taback (vertaald uit het Latijn door Samuel Ampzing; uitgegeven te Haarlem in 1630) het medicinaal gebruik van tabak.

Afb.IV. Titelvignet van Scriverius'boek (1630)



*Hec vite imago. fumus, atq; herbe vapores
Humana cuncta: et, verbo ut absolvam, nihil.*

Het sap dat getrokken kan worden van tabaksbladeren wordt hierin beschreven als een soort wondermiddel tegen allerlei kwalen, "om te genesen alle oude kankeragtige ende voortetende seren, meelagtige schorftheyd, vochtige tranende seren, hoe quaed die ook mogen wesen; ook alle klieren, kropsweren, aposteunien ende swellingen, stotingen, blutzingen ofte andere quetzuren der leden, de fijs, roodheyd ende peukelen des aensichts, ende veel meer andere gebreken"³. Onder het 'misbruik van den taback' verstaat Scriverius het roken voor het genot.

Het titelvignet geeft uitdrukking aan deze opvatting; het roken wordt hier in verband gebracht met vergankelijkheid en de dood (afb.IV). We zien weer een aantal bekende vergankelijkheidsymbolen: een schedel, rook, een uitdovende kaars, de vervliegende tijd weergegeven in de vorm van een zandloper met vleugels.

Roken werd opgevat als zijnde onbehoorlijk en een vorm van zedenverval. Behalve de onbekendheid met het roken, lijkt vooral het feit dat roken populair was onder de lagere klasse van de maatschappij de oorzaak te zijn voor de negatieve waardering. De voornaamste gebruikers van tabak in Nederland waren Engelse en Schotse troepen, soldaten in het leger van prins Maurits die hier in garnizoen lagen. Dit volk stond niet al te best bekend, wat resulteerde in een veroordeling van hun gewoontes, waaronder ook het pijproken.

Belangrijker is het feit dat roken, door Cats ook wel 'toeback-suyghen' genoemd, vooral plaatsvond in gelegenheden waar ook flink gedronken werd. Herbergen en taveernes werden door de calvinisten gezien als broeiplaatsen van onzedelijk gedrag. De 'toeback-suygher' en de dronkaard werden op één lijn gesteld. Op schilderijen met interieurs van taveernes ontwaren we vaak rokers in een staat van 'tabaks-dronkenschap'. De Jongh stelt: "Dit soort schilderijen, waarop de lagere klasse zich, ongehinderd door conventies van beschaving aan allerlei boertigheden overgaf, was destijds voor de hogere klasse, waaruit de meeste verzamelaars stamden, een bron van groot vermaak. En, naar we moeten aannemen, van lering tegelijk"⁵. Zoals uit dit citaat blijkt diende de schilderkunst in de 17de eeuw tot lering en vermaak, een vorm van het nuttige met het aangename verenigen.

In het calvinisme werden de aardse genoegens sterk veroordeeld. In dat verband heeft roken ook te maken met reuk/ruiken, één van de vijf zintuigen. Deze werden opgevat als hoofdwegen naar onzedelijk en immoreel gedrag.

De gehele 17de eeuw blijft het roken een punt van veel discussie. Er verschijnen een groot aantal polemische geschriften, zoals Die truckene Trunkenheit - Satyra oder Straffrede wider den Missbrach des Tabaks (Nürnberg 1658). Een 17de eeus dichter dichtte de volgende regels:

*Het pijpjen van taback heeft jong en oud bedrogen,
Het pijpjen uyt de hand des Satans selfs getogen.
Wanneer de vogelaer den vog'len stricken set,
So speeld hy op de fluyt, en loctze in het net.
Den smoker emaeckt wel, wanneer sy 't pijpjen vullen,
Wanneer sy by de kan 't saem suygen, ende tullen.*

*Maer segt my, wat verdriet oyt van dit piypjen quam?
O piypjen van 't verdref, en van de helsche vlam!*⁶

Hoewel het roken in de tweede helft van de 17de eeuw steeds meer geaccepteerd raakte en overal tabakshuizen verrezen, verschijnt nog in 1692 B.C. de Vries' Nuttelijke consideratien of sedige aanmerkingen over heedendaagsch tabak-suigen. Daarin richt deze zich tot de lezer in de volgende bewoordingen: "Wy geven U hier een boek in handen, handelende over het heden-daagsch ontuchtig en overdadig tabak-suigen, in het welke wy meenen te toonen, dat dien handel niet onder de deugden nog ook niet onder de middelbare, maar onder de sondige werken moet getelt worden"⁷. Het roken was echter al een onstuitbare opmars begonnen. Het roken werd een populaire bezigheid onder alle lagen van de bevolking, zowel onder mannen als onder vrouwen.

De afwijzing van het roken in de schilderkunst, vooral middels stillevens uit de periode 1620-1650, lijkt, buiten reeds genoemde oorzaken, een aantal specifieke oorzaken te hebben. De stad Leiden vormde het centrum van het Vanitas-stillevens (met schilders als Rembrandt, Bailly, de Heem, Heda, Potter, Steenwyck en de Poorter). Een combinatie van een drietal factoren lijkt de opkomst van het Vanitas-stillevens juist daar te hebben bevorderd.

1) In de jaren 20 van de 17de eeuw doet zich in de Noordelijke Nederlanden een theologisch conflict voor tussen remonstranten (ruimere protestante opvattingen) en contra-remonstranten (dogmatische calvinisten), wat uiteindelijk resulteert in een overwinning voor de laatste groep. Dit had met name gevolgen voor de nationaal toonaangevende theologische faculteit van de Universiteit van Leiden. Daar werd de calvinistische orthodoxie hersteld door de installering van de ras-calvinist André Rivet als hoogleraar in 1620 (tot 1632).

Rivet was een man met enorm veel invloed, en het lijkt alsof de stillevens de ideeën van de gezuiverde kerk in beeld brengen. Het verval van het Vanitas-stillevens valt dan ook zo ongeveer samen met het verslappen van de kracht van de rechtzinnige stroming.

2) Leiden werd in de jaren 1624-25 en 1635 geteisterd door een pestplag, die aan enkele tienduizenden mensen het leven kostte. De dood werd een alom aanwezige bedreiging voor iedereen.

3) Aan de faculteit der Letteren van de Universiteit van Leiden werd veel gedaan aan emblematiek; zo was ook Cats eraan verbonden. Het is zeker dat schilders contacten hadden in deze

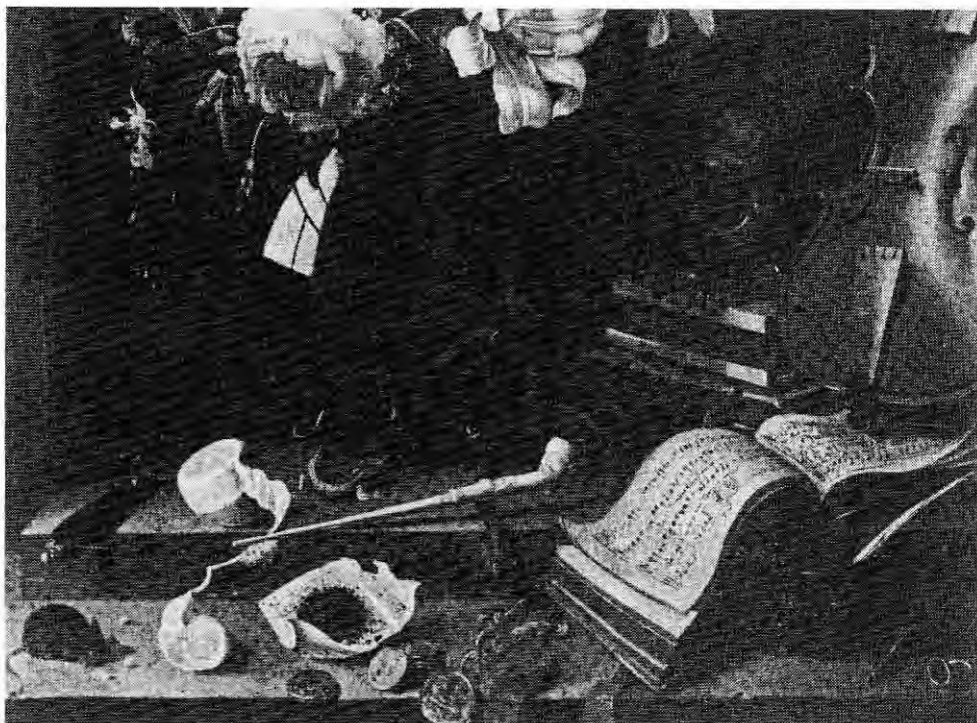
literaire kringen.

Het moge duidelijk zijn dat dergelijke factoren een calvinistische levenshouding bevorderden, wat tevens een afwijzing van aardse genoegens als het roken inhield. Door de mens voortdurend te wijzen op zijn sterfelijkheid ('Memento Mori') poogde men aan te sporen tot een vroom en deugdzaam leven.

ENKELE RELATIES; HET JONAS-THEMA

De in de periode 1620-1650 sterk naar voren komende calvinistische levenshouding moet ook wel enige invloed hebben gehad op de Nederlandse pijpenindustrie, en met name die in Leiden. Ik acht het niet waarschijnlijk dat de fabricage van pijpen er sterk door gehinderd werd, maar mogelijk is er wel iets van de calvinistische mentaliteit terug te vinden in de decoraties op de pijpen.

Een voorbeeld hiervan toont een Vanitas-stilleven van Jacob Marrellus uit 1637 (afb.V).

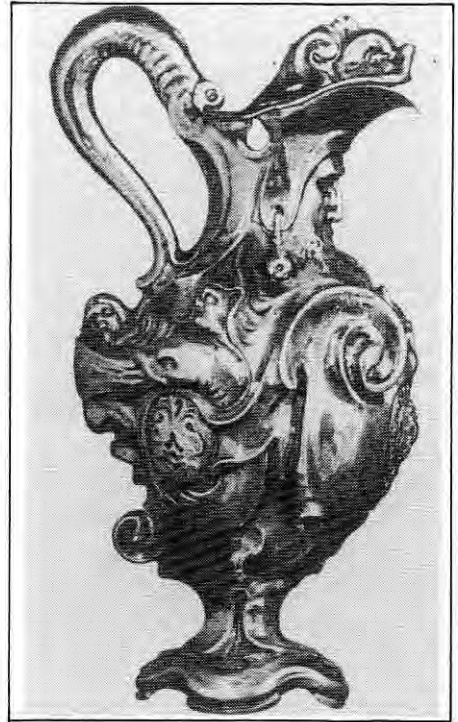


Afb.V. Detail van het stilleven van Jacob Marrellus (1637)

Dit stilleven toont ons naast de gebruikelijke symbolen van vergankelijkheid (doodshoofd, bellen, bijna uitgebloeiende tulpen) en aardse genoegens (muziekinstrument, geld, bloemen en

tabak) een Sir Walter Raleigh-pijp, ook wel Jonas-pijp genoemd. Jonas die door de walvis wordt uitgespuwd is een veelvoorkomend thema in de 17de eeuw (afb.VI). De Jonas-scène wordt

Afb. VI. Zilveren kan gemaakt door Christiaan van Vianen (1632). Uit L. Grisebach, Willem Kalf 1619-1693. (afb. 195)



dan meestal gebruikt als een prefiguratie (of voorafspiegeling) uit het Oude Testament van de scène 'Christus' victorie over de Hel' uit het Nieuwe Testament. Dit leggen van een relatie tussen scènes met dezelfde betekenis uit het O.T. en N.T. wordt in de kunstgeschiedenis ook wel typologie genoemd. In dit geval drukt de Jonas-scène de hoop op salvatie uit.

Ik ben het met J. van der Meulen eens dat de Sir Walter Raleigh-pijp hier in Nederland gemaakt moet zijn door uitgeweken Engelse pijpmakers⁸. In de originele betekenis stelt de afbeelding op de kop inderdaad Sir Walter Raleigh voor, als uiting van antipathie tegen de anglicaanse Jacobus I en ter verering van Sir Walter Raleigh, die in 1618 terecht gesteld werd. Onder invloed van het in de Noordelijke Nederlanden opkomende calvinisme en andere in dit artikel beschreven factoren gaat de scène op de pijp geïnterpreteerd worden als zijnde Jonas en de walvis. Deze betekenis-verandering wordt ook door Van der Meulen geconstateerd, doch mijns inziens te laat gesitueerd. Het schilderij van Marrellus toont aan dat de betekenis reeds

in 1637 gangbaar moet zijn geweest. De Jonas-scène komen we dan ook vaker tegen in de vroeg-17de eeuwse kunst. Het steel-fragment met de tekst IONAS uit 1633, lijkt de betekenis-verandering die moet hebben plaatsgevonden in de periode 1620-1650 te bevestigen⁹.

Noten

1. Belangrijk in dit verband zijn de publicaties van I. Bergström en E. de Jongh.
De term 'schijn-realisme' is de door De Jongh gebezigde vertaling van de in de kunstgeschiedenis gangbare term 'disguised symbolism'.
2. De Jongh, 1976, pag.20
3. De Vrankrijker, 1937, pag.49
4. Vroom, 1945, pag.172
5. De Jongh, 1976, pag.57
6. De Vrankrijker, 1937, pag.50
7. De Vrankrijker, 1937, pag.50-51
8. Van der Meulen, 1982, pag.20-21
9. De Haan, 1984, pag.74-75

Lijst met afbeeldingen

- I. Stilleven van Harmen Steenwijck, mogelijk uit zijn vroege Leidse periode. Paneel, 37,5 x 38 cm, Museum De Lakenhal, Leiden.
- II. Embleem van Roemer Visscher. Uit de herbewerkte uitgave van Sinne-poppen (Amsterdam 1614).
- III. David Bailly, pentekening uit Album Amicorum Cornelis de Montigny de Clarges. Gesigneerd en gedateerd 16 juli 1624. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.
- IV. Titelvignet van Scriverius' Saturnalia ofte Poëtische Vasten=avond=spel, vervatende het gebruik ende misbruik van den taback, Haarlem 1630.
- V. Stilleven van Jacob Marrellus uit 1637. Doek, 93 x 80 cm, Staatliche Kunsthalle, Karlsruhe.
Het stilleven vertoont het opschrift: 'Jacob Marrell/fecit Anno/1637/in/Francofurth'. Dit duidt erop dat Marrellus, die in de jaren '30 woonachtig was in Utrecht, mogelijk na het ineensstorten van de tulpenwindhandel in 1637 naar Frankfurt is gegaan. In 1641 is hij in ieder geval in Utrecht terug, als hij daar in het huwelijk treedt. In 1648 keert hij weer terug naar Frankfurt om daar zijn erfenis in bezit te nemen.
- VI. Zilveren kan van Christiaan van Vianen uit 1632, zoon van de bekende zilversmid Adam van Vianen. In hun werk treffen we het Jonas-thema veelvuldig aan.

Geraadpleegde literatuur

1. H.Bauer, Niederländische Malerei des 17. Jahrhunderts, München 1982
2. G.A.Brongers, Pijpen en Tabak, Bussum 1977
3. I.Bergström, Dutch Still-Life Painting in the Seventeenth Century, Londen 1956
4. I.Bergström, "Disguised Symbolism in 'Madonna' Pictures and Still-Life", The Burlington Magazine XCVII (1955), pag.340-349
5. I.Bergström, "Opmerkingen over de grenzen van Vanitas-interpretatie", in: cat.tent. IJdelheid der ijdelheden. Hollandse Vanitas-voorstellingen uit de 17de eeuw, Stedelijk Museum 'De Lakenhal' Leiden, 26 juni-23 aug. 1970 pag.1-4
6. L.Grisebach, Willem Kalf, 1619-1693, Berlijn 1974
7. R.de Haan, "Een vondst die stof doet opwaaien", Pijpelogische Kring Nederland VI, nr.24 (1984), pag.74-75
8. E.de Jongh, Zinne-en Minnebeelden in de schilderkunst van de 17de eeuw, Amsterdam 1967
9. E.de Jongh, "Realisme en schijnrealisme in de Hollandse schilderkunst van de 17de eeuw", in: cat.tent. Rembrandt en zijn tijd, Palais des Beaux Arts Brussel, 1971 pag.143-194
10. E.de Jongh, "Inleiding", in: cat.tent. Tot lering en Vermaak. Betekenissen van Hollandse genre voorstellingen uit de 17de eeuw, Rijksmuseum Amsterdam, 1976, pag.14-31
11. John B.Knippling, Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on Earth, Nieuwkoop/Leiden 1974
12. R.van Luttervelt, Schilders van het Stilleven, Naarden 1947
13. J.v.d.Meulen, "Sir Walter Raleigh en Elisabeth-pijpen?", Pijpelogische Kring Nederland V, nr.17 (1982), pag.20-23
14. I.Schöffner, H.van der Wee, J.A.Bornewasser (red.), De Lage Landen van 1500 tot 1780, Amsterdam-Brussel 1983
15. Roemer Visscher, Sinne-poppen, Amsterdam 1614. Herbewerkte uitgave Dr. L.Brummel, Den Haag 1949
16. A.C.J.de Vrankrijker, Het Maatschappelijk Leven in Nederland in de Gouden Eeuw, Amsterdam 1937
17. N.E.A.Vroom, De Schilders van het Monochrome Banketje, Amsterdam 1945
18. M.L.W., "Over Vanitas-voorstellingen", in: cat.tent. IJdelheid der ijdelheden. Hollandse Vanitas-voorstellingen uit de 17de eeuw, Stedelijk Museum 'De Lakenhal' Leiden, 26 juni - 23 aug. 1970 , pag.5-7